O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [15]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 378

Dilrabo Sh. XUDOYQULOVA,
Dotsent, Renessans ta’lim universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: dilrabohudajkulova494@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8654-9277

Sarbon universiteti professori, f.f.d D.Muratova taqrizi asosida

TALABALARNING O‘QUV-BILISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta’lim jarayonida talabalarning o‘quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik va ilmiy-nazariy asoslari yoritilgan. O‘quv-bilish kompetensiyasining mazmun-mohiyati, tarkibiy komponentlari hamda talabalarning mustaqil bilim olish, axborotni izlash, tahlil qilish, umumlashtirish, muammoli vaziyatlarni hal etish va o‘z faoliyatini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan va tizimli yondashuvlarning o‘quv-bilish kompetensiyasini shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan.
Kalit so‘zlar: o‘quv-bilish kompetensiyasi, talaba, ta’lim jarayoni, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik yondashuv, ilmiy-nazariy asoslar, mustaqil ta’lim, bilish faoliyati, o‘quv faoliyati, pedagogik shart-sharoitlar, ta’lim texnologiyalari, kognitiv faoliyat, kompetensiya.

PEDAGOGICAL AND THEORETICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS’ LEARNING AND COGNITIVE COMPETENCE

Annotation

This article examines the pedagogical and theoretical foundations for developing students’ learning and cognitive competence in the educational process. It analyses the nature and content of this competence, its structural components, and its importance for developing students’ ability to acquire knowledge independently, find, analyse and synthesise information, solve problems, and evaluate their own activities. It also explores the pedagogical potential of competency-based, learner-centred, activity-based and systemic approaches to developing students’ learning and cognitive competence.
Keywords: learning and cognitive competence, student, educational process, competency-based approach, pedagogical approach, theoretical foundations, independent learning, cognitive activity, learning activity, pedagogical conditions, educational technologies, cognition, competence.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье освещены педагогические и научно-теоретические основы развития учебно-познавательной компетентности студентов в процессе обучения. Проанализированы сущность и содержание учебно-познавательной компетентности, её структурные компоненты, а также значение развития у студентов навыков самостоятельного приобретения знаний, поиска, анализа и обобщения информации, решения проблемных ситуаций и оценки собственной деятельности. Кроме того, раскрыты педагогические возможности компетентностного, личностно ориентированного, деятельностного и системного подходов в формировании учебно-познавательной компетентности студентов.
Ключевые слова: учебно-познавательная компетентность, студент, образовательный процесс, компетентностный подход, педагогический подход, научно-теоретические основы, самостоятельное обучение, познавательная деятельность, учебная деятельность, педагогические условия, образовательные технологии, когнитивная деятельность, компетентность.

Kirish. Oliy ta’limda talabalarning o‘quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirish ta’lim mazmuni, o‘qitish usullari va baholash mezonlarining o‘zaro muvofiqligini talab etadigan pedagogik muammodir. Tadqiqotimizda mazkur kompetensiya talabaning bilish maqsadini belgilashi, zarur axborotni tanlashi, dalillarni tahlil qilishi, muammoning asoslangan yechimini taklif etishi hamda o‘z faoliyatini baholay olishini birlashtiruvchi qobiliyat sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv o‘zlashtirilgan bilim hajmi bilan undan mustaqil foydalanish imkoniyatini farqlashga xizmat qiladi.

“Falsafa” fanining mazkur jarayondagi pedagogik imkoniyati tushunchalar mazmunini aniqlashtirish, qarama-qarshi qarashlarni qiyoslash va xulosaning mantiqiy asoslarini tekshirishga yo‘naltirilgan topshiriqlarda namoyon bo‘ladi. Masalan, talaba falsafiy muammo yuzasidan fikr bildirish bilan birga, qaysi dalilga tayanganini va muqobil talqinni nima sababdan qabul qilmaganini tushuntirishi lozim. Bizning fikrimizcha, shu talab bilish faoliyatini shaxsiy pozitsiya, intellektual mas’uliyat va refleksiya bilan bog‘laydi.

Ilmiy muammo mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish maqsadi bilan uni ta’minlaydigan o‘quv topshiriqlari hamda baholash vositalari o‘rtasidagi muvofiqlikni aniqlashdan iborat. Agar mashg‘ulotlar asosan tayyor ta’riflarni takrorlashga, nazorat esa yagona javobni eslab qolishga yo‘naltirilsa, dalillash va muqobil yechim izlash faoliyati yetarlicha namoyon bo‘lmasligi mumkin. Talabalarning tayyorgarligi, bilishga qiziqishi va axborot bilan ishlash tajribasidagi farqlar ham hisobga olinishi zarur. Raqamli manbalarning mavjudligi ularning ishonchliligini baholash va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmasini o‘z-o‘zidan ta’minlamaydi.

Shu sababli muammoli vaziyatlar, falsafiy dilemmalar, bahs-munozaralar, esselar va kichik tadqiqot topshiriqlarini

yagona didaktik maqsadga bo‘ysundirish taklif etiladi. O‘qituvchi bu jarayonda talabaning izlanishini yo‘naltiradi, dalillarning yetarliligini muhokama qiladi va o‘z xulosasini qayta ko‘rib chiqishiga sharoit yaratadi. Portfolio va refleksiv topshiriqlar esa tayyor javobdan tashqari, unga olib kelgan fikrlash jarayonini ham kuzatish imkonini berishi kerak. Bunda topshiriqning murakkabligi, ko‘rsatiladigan pedagogik yordam va baholash mezonlari talabaning tayyorgarligiga moslashtiriladi.

Maqolaning maqsadi “Falsafa” fanini o‘qitishda o‘quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik va ilmiy-nazariy asoslarini aniqlashtirishdir. Tadqiqot obyekti talabalarning o‘quv-bilish faoliyati, predmeti esa ushbu faoliyatning mustaqilligi va asoslanganligini ta’minlovchi didaktik shartlar hamda yondashuvlar o‘rtasidagi aloqalardir. Asosiy tadqiqot savoli quyidagicha qo‘yiladi: falsafiy bilimlarni o‘zlashtirishni mustaqil izlanish, dalillash va refleksiya bilan bog‘lash uchun ta’lim jarayoni qanday tashkil etilishi lozim?

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dunyo miqyosida “Falsafa” fanini o‘qitish jarayonida talabalarning o‘quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirish masalasi falsafiy tafakkur, tanqidiy fikrlash, mantiqiy mulohaza yuritish, dalillash, mustaqil izlanish va refleksiv faoliyatni shakllantirish negizida tadqiq etilmoqda. Xususan, falsafiy izlanishga asoslangan ta’lim, “Ilmiy izlanishlar hamjamiyati” (“Community of Inquiry”), “Bolalar va yoshlar uchun falsafa” (“Philosophy for Children/Youth”) kabi yondashuvlar asosida talabalarning yuqori darajali kognitiv ko‘nikmalariga ta’siriga bag‘ishlangan amaliy tadqiqotlar soni ortib bormoqda.

Sohada amalga oshirilgan tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlari, avvalo, talabalarda tanqidiy va analitik fikrlashni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini aniqlash, falsafiy dialog va muammoli ta’limning kognitiv natijadorligini baholash, shuningdek, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt vositalaridan ta’limiy maqsadlarda samarali foydalanish metodikasini ishlab chiqish bilan belgilanmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy yo‘nalishda olib boriladi. Tahlil birligi sifatida o‘quv-bilish kompetensiyasini tavsiflovchi tushunchalar va ularning o‘quv faoliyatidagi ifodasi olinadi. Tushunchaviy tahlil orqali kompetensiya yaxlit qobiliyat, ko‘nikma esa uning muayyan vazifani bajarishda namoyon bo‘ladigan tarkibiy jihati sifatida farqlanadi. Shu asosda bilishga qiziqish, axborotni qayta ishlash, faoliyatni tashkil etish va o‘z natijasini baholash o‘zaro bog‘liq tahliliy yo‘nalishlar sifatida ajratiladi.

Metodologik asos kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan va tizimli yondashuvlarning o‘zaro aloqasiga tayanadi. Kompetensiyaviy yondashuv kutiladigan ta’lim natijasini belgilashga; shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv talabaning motivatsiyasi va tayyorgarligini hisobga olishga xizmat qiladi. Faoliyatga asoslangan yondashuv bilish harakatlarini aniq topshiriqlarda ko‘rib chiqishga, tizimli yondashuv esa maqsad, mazmun, o‘qitish vositalari va baholash o‘rtasidagi muvofiqlikni tahlil qilishga imkon beradi.

Qiyosiy tahlilda reproduktiv topshiriq bilan muammoli topshiriq talabaning mustaqilligi, dalil tanlashi va xulosani asoslashiga qo‘yiladigan talablar bo‘yicha farqlanadi. Tavsiya etilayotgan baholash mezonlari muammoni aniq ifodalash, manbaning ishonchliligini tekshirish, dalil bilan xulosa o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘rsatish, muqobil qarashni hisobga olish va o‘z xatosini izohlashni qamrab oladi. Bu mezonlar falsafiy esse, keys yoki munozara topshirig‘ini tuzishda foydalanish uchun taklif qilinadi; ular mazkur maqolada empirik tekshirilgan o‘lchov vositasi sifatida taqdim etilmaydi.

Nazariy umumlashtirish asosida o‘qitish usuli, talabaning bilish harakati va kutiladigan natija o‘rtasidagi aloqalar izohlanadi. Tadqiqot doirasi konseptual tahlil bilan chegaralanganligi sababli tavsiyalarning samaradorligi haqida statistik yoki sababiy xulosa chiqarilmaydi. Ular keyingi empirik tekshiruvni talab qiladi.

Tahlil va natijalar. Qayd etilgan ilmiy yo‘nalishlar doirasidagi asosiy muammolarni hal etish uchun “Falsafa” fanini o‘qitish mazmunini nazariy bilimlarni o‘zlashtirishdan kompetensiyaviy, tadqiqotchilik, amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim strategiyasiga bosqichma-bosqich o‘tkazish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bunda falsafiy mazmundagi muammoli vaziyatlar, bahs-munozaralar, debatlar, keyslar, falsafiy mavzulardagi esselarni tayyorlash, loyihaviy va kichik tadqiqotlarga asoslangan topshiriqlarni o‘zaro integratsiyalash orqali talabalarning axborotni izlash, saralash, tahlil qilish, dalillarni taqqoslash, xulosa chiqarish va o‘z pozitsiyasini asoslashdan iborat faoliyatlarini tizimli tashkil etish maqsadga muvofiq sanaladi.

O‘zbekistonda so‘nggi o‘n yilda ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar talabalarning mustaqil ta’lim olishi, tanqidiy va ijodiy fikrlashi, tizimli tahlil qilishi, amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilmoqda. Xususan, 2024 yilda qabul qilingan DTSni takomillashtirishga oid hujjatda ta’lim dasturlari va standartlarini ishlab chiqishda talabalarda shakllanishi lozim bo‘lgan kompetensiyalarni aniq belgilash, mustaqil fikrlash malakalarini rivojlantirish hamda ta’lim natijalarini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish ustuvor vazifa etib belgilangan. Zero, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlab o‘tganidek, “ilm-fan va ta’lim-tarbiya sohasining moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlash, uning nafaqat davr bilan hamohang bo‘lishini, balki zamondan oldinda yurishini ta’minlash” zarur [1].

Mazkur jarayonda “Falsafa” fanini o‘qitishga oid ilmiy-amaliy ishlar mazmunini talabalarning tayyor nazariy bilimlarni o‘zlashtirishidan ularni tahlil qilish, baholash, dalillash va mustaqil xulosa chiqarishga yo‘naltirish bilan boyitish dolzarb ilmiy-metodik vazifaga aylanmoqda. Biroq, bugungi kunda “Falsafa” fanini o‘qitishda o‘quv-bilish kompetensiyasining tarkibiy komponentlarini aniqlash, rivojlanish darajasini diagnostik baholash, falsafiy muammoli vaziyatlar va tadqiqot topshiriqlarining samaradorligini amaliy jihatdan asoslash, shuningdek, raqamli ta’lim vositalari va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni milliy ta’lim mazmuniga moslashtirish masalalari tizimli ilmiy echimni talab qiladi.

Sohada hal qilinishi zarur bo‘lgan muhim masalalardan biri – “Falsafa” fani bo‘yicha ta’lim natijalarini faqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan emas, balki talabaning mustaqil fikrlashi, falsafiy muammoni tahlil qilishi, dalillar bilan ishlashi, muqobil nuqtayi nazarlarni taqqoslashi, asoslangan xulosa chiqara olishi bilan baholaydigan kompetensiyaviy mezonlarni ishlab chiqishdir. Buning echimi sifatida falsafiy keyslar, muammoli savollar, Suqrotcha muloqot, munozara, falsafiy esse, tadqiqot loyihalari va raqamli portfolioni o‘zaro uyg‘unlashtirgan ta’lim texnologiyasini joriy etish taklif etiladi.

Bizning fikrimizga ko‘ra, talabalarning o‘quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirishning falsafiy mazmunini yoritishda quyidagi masalalarga e’tibor qaratish zarur:

1. Falsafiy jihatdan o‘quv-bilish kompetensiyasi o‘zida bilimga intilish, bilish jarayonidagi ixtiyoriylik va shubhalarni izchil va mantiqiy yo‘l bilan hal etish istagini aks ettiradi. Insonning bilishga bo‘lgan tabiiy ehtiyojini qondirishga intiluvchanlikni rag‘batlantiradi.

2. Talabalarning o‘quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirishda, ularning ichki his-tuyg‘ularini va ishonchini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ta’lim jarayonida, bilimga nisbatan ishonchli munosabatlar, talabaning qiziqishini va bilimga bo‘lgan motivatsiyasini o‘stiradi.

3. Talabalarga falsafiy savodxonlik, ya’ni ilmning mohiyati, bilimlarning chegaralari, germenevtik jihatlar bilish rag‘batini oshiradi. Bu, talabalarning dars davomida olingan bilimlar bilan cheklanmasdan, darsdan tashqari fikrlashni va mantiqiy munosabatlarni shakllantirishni nazarda tutadi.

4. Falsafiy ta’lim va bilim olishga rag‘bat o‘rtasidagi munosabat talabalarga tafakkur va uning shakllarini o‘rganishga yordam beradi.

Ta’lim jarayonida talabalarning o‘quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirishning falsafiy mazmuni, insonning bilimga bo‘lgan munosabatini shakllantirish va uning bilim olish jarayonini tushunishga qaratilgan umumiy falsafiy qarashlardan kelib chiqadi. Bu jarayonda talabalarning bilimga intilishini rag‘batlantirish va ularni ilmiy va ma’naviy rivojlantirish zarur.

Xulosa. Ta’lim jarayonida talabalarning o‘quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirish ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlovchi muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Nazariy nuqtayi nazardan bu jarayon talabalarning kognitiv faolligini rag‘batlantirish, bilim olishga bo‘lgan ehtiyojni shaxsiy qadriyat sifatida anglash va ta’limning ma’naviy-ma’rifiy mohiyatini chuqur idrok etish bilan uzviy bog‘liqdir.

O‘quv-bilish kompetensiyasini tizimli ravishda rivojlantirish ta’lim jarayonida faqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmay, balki shaxsiy ma’naviy kamolotni va kasbiy salohiyatni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu bois, o‘quv-bilish kompetensiyasining rivojlanishi ta’lim sifatini yaxshilash, mazmunini takomillashtirish hamda bo‘lajak mutaxassislarning ilmiy-tadqiqot va innovatsion salohiyatini yuksaltirishda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – B. 25.
2. Mirziyoyev Sh. M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari / Asarlar. 4-jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – 452 b.
3. Nuriddinov Sh. Sh. Talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari va kasbiy yondashuv tamoyillari // Экономика и социум. – 2024. – № 6 (121)-1.
4. Turg‘unov S. T., Maqsudova L. A., Umaralieva M. A., Tojiboeva X. M. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish texnologiyalari. – Toshkent: Sano-standart, 2012. – B. 21.
5. Usmonbaeva M., Anarkulova G., Shamaribxodjaeva G. (tuz.). Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari: modul bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua. – Toshkent: BIMM, 2015. – B. 44.
6. Usmonboyeva M., Aripova M., Mo‘minova D. Ta’lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish: metodik qo‘llanma. – Toshkent: Lesson Pres, 2019. – B. 4–72.